

آیا مشهدی‌های ۶۰۰ سال پیش گنبد مسجد فیروزه‌ای رنگ شهر را شبیه گنبد امروزی می‌دیدند؟

جامه‌هایی که بر گنبد گوهرشاد پوشانده شد

نمایی از ساقه گنبد مسجد گوهرشاد در زمان بازسازی اساسی دهه ۱۳۴۰ خورشیدی

عکسی منحصربه‌فرد از فراز گنبد تخریب شده مسجد گوهرشاد در جریان بازسازی دهه ۱۳۴۰ خورشیدی

- درباره گنبد مسجد گوهرشاد

گنبد مسجد گوهرشاد، گنبد دوپوسته‌ای است و الگوی معماری آن، به‌اوایل دوره تیموری مربوط می‌شود. در گنبد‌های ایان دوره، معمولاً پوسته زیرین برای پایین نگه‌داشتن ارتفاع داخلی بنا استفاده می‌شد و پوسته دوم، با هدف ایجاد عظمت و جذابیت، پس‌از ایجاد یک «گریو» (گردنی یا ساقه) بر روی قاعده گنبد، بر فراز آن ساخته می‌شد و در فضای بین دو گنبد نیز، با استفاده از سازه‌های موسوم به «خشخاشی» که آن‌ها را به صورت زوج استفاده می‌کردند، استحکام لازم را پیدا می‌کرد. در گنبد مسجد گوهرشاد، ارتفاع پوسته اول از کف ایوان مقصوره، حدود ۲۵ متر و ارتفاع نوک پوسته بیرونی از کف ایوان مقصوره، حدود ۳۹ متر و شعاع بیرونی پوسته دوم، حدود ۶۲ متر است. چنین سازه مغلفی باید بر روی پایه‌هایی مستحکم قرار داشته‌باشد. به همین دلیل، مناره‌ها را به بدنه ایوان مقصوره متصل و از داخل پر کرده‌اند تا بروز تنش‌های احتمالی باعث تخریب بناننشود.
بااین‌حال، سنگینی سازه، شکل‌گرفتن چنین تنش‌هایی را اجتناب‌ناپذیر کرده‌است. به‌همین دلیل، در طول تاریخ، بارها و بارها شاهد مرمت و حتی بازسازی اساسی گنبد هستیم. درباره برخی از این بازسازی‌ها، مانند بازسازی ۱۰۸۲ تا ۱۰۸۸ قمری، گزارش‌های قابل اتکایی بر روی کاشی‌های مسجد قرار دارد.

این مرمت‌ها در دوره افشاریه و قاجاریه هم ادامه داشت و در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی نیز، کار بازسازی کلی بنا و ایجاد استحکام اساسی در آن، با نظارت و مهندسی روان شاد عباس آفرنده آغاز شد و در دهه ۱۳۴۰ خورشیدی به پایان رسید و گنبد را به شکل امروزی آن تبدیل کرد. نکته‌ای که از گزارش‌های مختصر مربوط به بازسازی‌ها و مرمت‌ها می‌توان دریافت، آن‌است که این مرمت‌ها و بازسازی‌ها، نمایی بیرونی گنبد را دست‌خوش دگرگونی بنیادین کرده‌است. مهدی سیدی در کتاب «مسجد و موقوفات گوهرشاد» بر این باور است که «گنبد فعلی نه شبیه گنبد ساخته شده در دوره صفوی (پس‌از واقعه زلزله) که کاشی‌ها و کتیبه‌های آن شامل چهار رنگ سفید، سیاه، زرد و فیروزه‌ای بوده و نه شبیه گنبد اولیه و اصلی مربوط به دوره تیموری که هیچ اطلاعاتی از جزئیات کاشی‌کاری و کتیبه‌های آن در دست نیست. [است].» این دیدگاه کارشناسانه و دقیق که مبتنی بر شواهد تاریخی و پژوهش‌های میدانی است، باعث می‌شود که از خود بیرسمد نمای پس بیرونی گنبد مسجد گوهرشاد،

مرضیه‌ترایی مسجد جامع گوهرشاد، بی‌شک، یکی از زیباترین بناهای باقی‌مانده از دوره تیموری در سراسر محدوده تمدنی ایران است، بنایی که به واسطه گنبد فوق‌العاده و زیبایش، چشم‌اندازی بی‌نظیر دارد و پیش از آنکه مشهد در حصار سازه‌های بلندمرتبه گرفتار شود، از چند کیلومتری بیرون باروهای شهر خودنمایی می‌کرد.

باور بسیاری از کسانی که اطلاعات چندانی درباره تاریخ مشهد و به‌ویژه اماکن متبرکه ندارند، این است که بنای مسجد گوهرشاد، تماماً میراث دوره تیموری و عصر گوه‌رشاد بیگم است؛ تصویری که البته تا حدودی درست به نظر می‌رسد؛ چراکه اصل بنا در عصر گوهرشاد بیگم به اتمام رسید و او موقوفات ارزشمندی را برای نگهداری از مسجد وقف کرد.

آن‌گونه که در عصر گوهرشاد بیگم و توسط قوام‌الدین بن زین‌الدین شیرازی ساخته شد، چه شکل و الگویی داشته‌است و آیا می‌توان این شکل و الگو را به گنبد اصلی حرم مطهر، یعنی «گنبد طلا» هم نسبت داد؟

- مرور الگوهای تزئین بیرونی گنبد

برای بررسی این موضوع، ابتدا باید به نکته‌ای که در ابتدای نوشتار بررسی کردیم، بازگردیم؛ در معماری عصر تیموری، هدف از ساخت گنبد، نمایش عظمت سازه بود، به همین دلیل هم، بر فراز پوسته درونی، پوسته بیرونی را با استفاده از «گریو» (گردنی یا ساقه) بلند، بنامی‌کردند. برخی معتقدند که چنین الگویی با معماری آرامگاه خواجه احمد یتوی (در منطقه ترکستان قزاقستان) در دوران حیات تیمورلنگ آغاز شد؛ بنایی که دست بر قضا معمار آن هم یک ایرانی اهل شیراز به نام «خواجه حسین شیرازی» بود. بعدها این الگو در ایران شرقی، به ویژه در خراسان بزرگ، به گسترگی استفاده شد. الگوی تزئین بیرونی گنبد‌های این دوره، الگوی ایجاد دوره‌ها و نوک گنبد آغاز می‌شد و تا ابتدای گریو (گردنی) امتداد داشت. آن‌ها را معمولاً به صورت زوج استفاده می‌کردند؛ گورامیر (آرامگاه تیمورلنگ) در سمرقند ۶۴ خیاره دارد و آرامگاه گوهرشاد را در هرات، با ۴۴ خیاره آبی‌رنگ آراسته‌اند. به نظر می‌رسد که شیوه تزئین نمای بیرونی با استفاده

تصویری بازسازی شده با هوش مصنوعی که براساس شاخصه‌های معماری دوره تیموری ساخته شده و گنبد را در قالب الگوی گنبد‌های دارای خیاره در این دوره تاریخی نشان می‌دهد

با این‌حال، تصور اینکه بنایی با قدمت بیش از ششصد سال دست‌نخورده باشد و آن را بی‌نیاز از مرمت و تعمیرات بدانیم، قطعاً تصویری نادرست و ناشیانه است. مسجد گوهرشاد نیز مانند هر بنای دیگری همواره نیازمند مرمت و حتی بازسازی کلی بوده و هست. علاوه بر زلزله‌های سهمگینی که گاه‌به‌گاه در مشهد به وقوع می‌پیوندند و اسباب تخریب سازه‌ها می‌شوند. عوامل اقلیمی و انسانی هم در نیاز بنا به مرمت نقش عمده‌ای دارند.

به عنوان نمونه می‌توان از دو واقعه زلزله سال ۱۰۸۴ قمری و کلوله باران حرم مطهر در فروردین سال ۱۲۹۱ خورشیدی یاد کرد که به بناهای معظم حرم رضوی و اطراف آن آسیب‌های زیادی وارد کرد. حاصل آنکه این عوامل می‌تواند باعث ایجاد

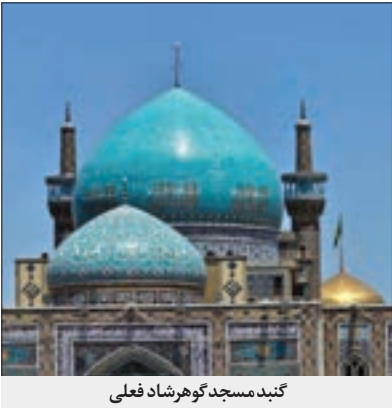
از خیاره، تا حدود سال ۸۴۰ قمری برقرار بود و بعداً به تدریج جای خود را به گنبد‌های کاشی‌کاری شده صاف داده‌است؛ مانند آنچه که در مسجد ۷۲ تن مشهد (آرامگاه غیاث‌الدین ملکشاه)، ساخته شده در حدود سال ۸۵۰ قمری دیده می‌شود.

- یک احتمال جدی

با توجه به اینکه دوران ساخت مسجد جامع گوهرشاد (سال ۸۲۱ قمری)، هم‌زمان با متداول بودن استفاده از نمای خیاره‌ای در تزئین گنبد‌ها بوده‌است، می‌توان این احتمال را جدی دانست که بنای گنبد مسجد گوهرشاد نیز، در بخش نمای بیرونی، از تزئینات خیاره‌ای بهره‌مند بوده‌است. در واقع آنچه گوهرشاد بیگم با چشمان خود می‌دید، گنبدی دو پوسته‌ای، دارای گریوی تزئین شده با کاشی بود که از شیب اصلی، با خیاره‌هایی که تعداد آن‌ها را نمی‌دانیم، به نوک گنبد می‌رسید. با تصور این الگو، می‌توان گنبد اولیه را، بسیار باشکوه و زیباتر از آنچه‌که امروز می‌بینیم، تصور کرد. خوشبختانه می‌توانیم چنین گنبدی را با استفاده از هوش مصنوعی بازسازی کنیم و به بررسی دقیق‌تر آن بپردازیم. این ادعا، البته حدسی بیش نیست و تنها به شواهد تاریخی و معماری تکیه دارد که در جایی غیر از مسجد گوهرشاد و شهر مشهد دیده می‌شود.

گنبد مسجد گوهرشاد در اوایل پهلوی اول

گنبد مسجد گوهرشاد فعلی

تغییراتی در نما و حتی ساختار اینبه شد. دلیل این تغییرات، هزینه مرمت، الگوهای متداول هر عصر و توانایی یا عدم‌توانایی بازسازی به شکل اولیه توسط معماران و هنرمندان هر دوره تاریخی است. در این نوشتار، به‌نبیال کشف روند تغییرات در این بنای تاریخی هستیم. می‌خواهیم بدانیم مسجد گوهرشاد در ابتدای ساخت و هنگامی که گوهرشاد بیگم به آن می‌نگریست، چه شکلی داشت؟ آیا بناوی دربار شاهرخ تیموری هم گنبد بزرگ مسجد جامع را همان‌طور می‌دید که بینندگان ششصد سال بعد می‌بینند؟ برای دانستن این موضوع، افزون بر شواهد تاریخی، باید برخی الگوهای معماری را هم مرور کنیم. امیدوارم آنچه‌در ادامه می‌خوانید، برایتان جذاب و تازه باشد.

- پاسخ به پرسشی دیگر

اما پرسش دوم و اینکه آیا نمایی بیرونی گنبد حرم رضوی نیز چنین تزئینی داشت یا نه؟ در این باره باید باز هم شواهد تاریخی را مرور کنیم. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهند که ساخت گریو بلند بر روی گنبد اولیه حرم رضوی و سپس احداث گنبد دوم بر فراز آن، هم‌زمان با احداث مسجد گوهرشاد صورت گرفت و قوام‌الدین بن زین‌الدین شیرازی بر ساخت آن نظارت داشت. این اقدام، احتمالاً به دلیل ارتفاع گنبد مسجد گوهرشاد و از جلوه افتادن گنبد اصلی حرم رضوی انجام شد. نمای بیرونی گنبد را، پس از احداث، با کاشی سبز رنگ پوشاندند تا جلوه‌ای متمایز از دیگر ابنیه پیدا کند. با توجه به گریو بسیار بلند گنبد، می‌توان در استفاده از خیاره برای تزئین فضای بالای گنبد بیرونی، تردید داشت. با این حال، متداول بودن چنین الگویی در آن عصر، باعث می‌شود که درباره استفاده از خیاره برای تزئین فضای بالای گنبد بیرونی هم، بی‌تفاوت نباشیم. می‌دانیم که شاه تهماسب یکم صفوی، پس از پیروزی بر اربک‌ها که دستور داد فضای بالای گنبد حرم رضوی را با روکشی از طلا بپوشانند. آیا این اقدام صرفاً اقدامی تزئینی بود یا می‌خواست نیاز به مرمت الگوی بیرونی گنبد را از طریق جایگزینی با روکش طلایی جبران کند؟ دانستن این مسئله، البته نیازمند به پژوهش‌های دقیق و بررسی اسناد است.

حضور در دربار بی گفتگو باید شنل بردوش داشت، شنل شاهزادگان و رجال متشخص و طراز اول از ماهوت ارغوانی است اما همه کس نمی‌تواند بالاپوشی به این رنگ بر تن کند، بالاپوش طبقات دیگر غالباً آبی و سبز و قهوه‌ای رنگ است.»

که از پوست گوسفندان تهیه می‌شود، می‌بایچند. پوستین با کرک بالاپوش بسیار گرم و راحتی است. البته آن‌ها از بالاپوشی که شبیه شنل‌های فرنگیان است هم استفاده می‌کنند و شنل برایشان لباسی تشریفاتی است. در مراسم مختلف مخصوص به‌هنگام

کوتاه‌از اجرای پروژه‌ای که ۳۳ سال پیش در مشهد رقم خورد

اتفاق خوش زیرگذر پارک ملت

سیدی| زیرگذر پارک ملت با وجود تغییراتی که در آن ایجاد شده، هنوز برای دهه شصت و هفتادی‌های مشهد یادآور خاطرات شیرینی است. شیرهای سنگی در راه‌پله‌ها، فروشگاه‌های متنوع و محوطه‌ای که ترکیبی از معماری ایرانی و فضای سبز داشت، این زیرگذر را به پاتوقی جذاب بدل کرده بودند. به مناسبت ۳۳ ساله شدنش نقبی زده‌ایم به روند ساخت و افتتاح آن. اطلاعات این گزارش با همکاری شیرین سیدی، محمدزائربا و بر اساس منابع اسنادی و تصویری سامانه جامع مرکز اسناد تاریخ و توسعه شهری شهرداری مشهد به دست آمده است.

- پولوار وکیل‌آباد پیش از ساخت زیرگذر

پولوار وکیل‌آباد در سال ۱۳۴۸ خورشیدی، از جاده‌ای خاکی در حاشیه شهر، به بولواری آسفالت‌ه تبدیل شد. البته در آن سال تنها دو کیلومتر از مسیر، یعنی از میدان آزادی (فلکه پارک) تا شرکت برق (اوایل پولوار امامت) به بهره‌برداری رسید؛ اما از مهرماه ۱۳۵۳، روند ساخت ادامه مسیر آن تا پارک وکیل‌آباد و کمربندی مشهد رقم خورد. این یعنی از دهه ۵۰ خورشیدی، پولوار وکیل‌آباد به معبری وسیع بدل شده بود که آیلند میانی آن، به دلیل سرسبزی و زیبایی، به اترفاگاه محبوب مشهدی‌ها در عصرهای تابستان تبدیل می‌شد. باگذشت زمان، استفاده شهروندان از این فضای سبز در کنار افزایش تردد خودروها، خطرات عبور و مرور پیاده را دوچندان کرد؛ به همین دلیل، مسئولان به فکر ساخت گذرگاه‌های ویژه عابران پیاده افتادند. هرچند تحولات کشور از وقوع انقلاب تا دوران جنگ تحمیلی سبب شد تا سرانجام در مهرماه ۱۳۶۹ خورشیدی، پروژه ساخت زیرگذر پارک ملت وارد فاز اجرایی شود.

- ۳ سال در انتظار تودل

سرانجام سال ۱۳۶۹ خورشیدی، هم‌زمان با سالروز میلاد حضرت محمد (ص) و امام جعفرصادق (ع)، کلتگ پروژه زیرگذر پارک ملت در دوره دوم شهرداری علی‌اکبر صابری‌فر به‌زمین خورد. او تا ۱۵ شهریور ۱۳۷۱ در این سمت بود و در دوران حضورش، عملیات بتنی واحداث پل‌های روگذر پروژه به سرانجام رسید تا جریان تردد وسایل نقلیه بر روی آن آغاز شود. در این میانه اما عملیات احداث واحدهای خدماتی و محوطه‌سازی زیرگذر پارک که قرار بود در بازه زمانی یک‌ساله انجام شود، محقق نشد. جابه‌جایی شبکه تأسیسات شهری، مسائل مالی و تعدد پروژه‌های عمرانی –که شهردار بعدی مشهد در اسناد آن دوره آن‌ها را ۵۸ مورد ذکر کرده بود- از جمله دلایل عنوان‌شده برای تأخیر در انجام این پروژه بود. در نهایت سه سال بعد که سیدعباس امیری‌پور سکان شهرداری مشهد را در دست گرفت، با اعمال تغییراتی در طرح اولیه، این پروژه نیمه‌تمام را به سرانجامی خوش رساند و زیرگذر پارک ملت به اتمام رسید. امیری‌پور در این باره به جراید گفت: «حتی‌الامکان سعی کردیم از عملیات زائد و تزئینات و تجملات که موجب اتلاف وقت می‌شد، بکاهیم که بالاخره پس از ۲۵ ماه تلاش، این مجموعه آماده بهره‌برداری گردید.» او همچنین درباره تغییر کاربری بخشی از فضای سبز به فضای تجاری گفته بود: «طراحی این پروژه و تهیه نقشه‌های آن توسط شهردار سابق صورت گرفته‌است که ما نیز در ادامه به تکمیل آن پرداختیم و با در نظر گرفتن اینکه طراحی مجدد آن مستلزم وقت زیاد بود، به علت مشکلات مردم و اداره راهنمایی و رانندگی از تغییر آن صرف‌نظر شد.»

- افتتاح در هفته افتتاح‌باز بزرگ

با تمام این مشکلات بالاخره ساعت ۹ صبح پنجشنبه ۱۱ شهریور ۱۳۷۲، هم‌زمان با هفته دولت و میلاد پیامبر اکرم (ص)، زیرگذر پارک ملت با حضور عباس امیری‌پور شهردار وقت مشهد، افتتاح شد. روزنامه‌ها با انتشار گسترده این خبر، به توصیف ظاهر و مشخصات فنی این پروژه پرداختند، «این طرح به گونه‌ای طراحی شده است که سطح پولوار وکیل‌آباد در حد فاصل پولوار آزادی و پولوار امامت دارای شیب ملایم بوده به طوری‌که سطح سواره بالاتر و سطح پیاده پایین‌تر از سطح موجود پولوار، احداث و عابران با پیمودن تعداد کمی پله به راحتی از راهرو فضای بسیار زیبای ایجاد شده عبور می‌کنند. راهرو زیرگذر مذکور بر عرض ۱۸ متر و سطح زیربنای ۱۶۰۰ متر که در آن محلی برای عبور معلولان، جانبازان و سالمندان و واحدهای خدماتی مورد نیاز، نمایشگاه آثار هنری، ایستگاه اتوبوس و تاکسی پیش‌بینی شده با هزینه‌ای بالغ بر ۵۰۰ میلیون ریال اجرا شده است.» از دیگر مشخصات فنی این پروژه می‌توان به احداث ۷ دهانه پل (با عرض ۱۲.۵ متر و طول ۴۲ متر، به ارتفاع ۳.۵ متر)، اجرای بازارچه در ۴ قسمت زیرگذر واحداث نمایشگاه آثار هنری به مساحت ۱۴۵ متر مربع اشاره کرد. همچنین جراید از اجرای ۹۷۲۰ متر مکعب خاکبرداری و ۱۲۵۰ متر مکعب بتن‌ریزی در این پروژه خبر داده‌اند.

- پس از بازگشایی زیرگذر

در همان زمان افتتاح زیرگذر، شهرداری آمادگی خود را برای واگذاری غرفه‌های تجاری آن برای انتقال بازارچه خوداشتغالی اداره کل کار و امور اجتماعی با ۵۰ درصد هزینه انجام شده، در جراید اعلام کرد. غرفه‌های این زیرگذر مدت طولانی محل فروش محصولات پروتئینی بود و در بخش دیگر هم کتاب‌فروشی‌ها و... حضور داشتند. این بازارچه کوچک بافضای دلنشینش مملو از جمعیت بود، اما فضاهای تجاری و عمومی آن مدام دست‌خوش تغییر می‌شد. کمی پس از افتتاح مترو و فعال شدن ایستگاه پارک ملت آن، یک ورودی ویژه به داخل زیرگذر برای مترو تعریف کردند. در ادامه هم با اجرای طرح پارکینگ و پایانه آزادی در سال ۱۴۰۰ ورودی زیرگذر از پارک ملت فاصله گرفته و به آسانسور مجهز شد. فضای کنونی کاربری تجاری- فرهنگی یافته و چند فروشگاه صنایع دستی و لوازم تحریر و همچنین کتاب‌فروشی و کافه کتاب در آن فعال هستند.